

Diccionari històric del valencià col·loquial

(segles XVII, XVIII i XIX)

Joaquim Martí Mestre

PUV

DICCIONARI HISTÒRIC DEL
VALENCIÀ COL·LOQUIAL
(SEGLES XVII, XVIII I XIX)

DICCIONARI HISTÒRIC DEL
VALENCIÀ COL·LOQUIAL

(SEGLES XVII, XVIII I XIX)

Joaquim Martí Mestre

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
2006

BIBLIOTECA
LINGÜÍSTICA CATALANA

29

Direcció

Antoni Ferrando Francés
Ángel López García

Comitè científic

Germà Colón (Universitat de Basilea, Suïssa)
Joseph Gulsoy (Universitat de Toronto, Canadà)
Philip Rasico (Universitat de Vanderbilt, Estats Units d'Amèrica)
Beatrice Schmid (Universitat de Basilea, Suïssa)
Max W. Wheeler (Universitat de Sussex, Gran Bretanya)
Curt Wittlin (Universitat de Saskatchewan, Canadà)

El present treball ha rebut una beca de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport de la Generalitat Valenciana (Pla d'Estudis del Valencià Actual, 2003)

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Joaquim Martí Mestre, 2006

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2006

Producció editorial: Maite Simon

Maquetació i disseny interior: Inmaculada Mesa

Correcció: Elvira Iñigo

Coberta

Disseny: Maite Simon

Tractament gràfic: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 84-370-8598-2

A Ferran, Carles i Mireia. I a Rosa, per tantes coses...

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ

DICCIONARI HISTÒRIC DEL VALENCIÀ COL·LOQUIAL

BIBLIOGRAFIA

INTRODUCCIÓ

El present diccionari té com a finalitat reunir un corpus representatiu del lèxic col·loquial valencià dels segles xvii, xviii i xix. Per tant, té una projecció diafàsica, diacrònica i diatòpica.¹

En efecte, la nostra intenció ha estat recollir els mots, locucions i accepcions col·loquials, és a dir, allò que s'anomena també *argot comú*. Aquest lèxic no constitueix una estratificació vertical, una varietat diastràtica, ja que no depèn de les característiques de l'usuari, de la seua edat, professió o grup sociocultural, sinó que forma part de la variació lingüística horitzontal, del registre col·loquial, establert en funció de la situació comunicativa. És el registre propi de les situacions quotidianes, de l'espontaneïtat, de l'expressivitat i del to informal. És un registre universal, que tenen totes les llengües i que tots els parlants nadius d'un idioma coneixen i són capaços d'activar, independentment dels seus trets socioculturals.

Amb tot, som conscients que alguns d'aquests mots es poden trobar també en altres àmbits d'ús no pròpiament col·loquials, en funció del coneixement que el parlant tinga d'altres registres i, per tant, de sinònims més formals, del fet que hagen ampliat el seu ús de preferències dialectals, d'un ús popular més ampli, o de qualsevol altra raó. Cal tenir en compte també que moltes de les veus que continuen tenint vitalitat podrien ser vehiculades en un diccionari normatiu, el qual, de fet, ha d'estar obert als elements col·loquials i populars.

En tot cas, convé diferenciar el registre col·loquial de la varietat lingüística popular, és a dir, la varietat utilitzada pels estrats socioculturals populars. Amb tot, cal parar esment en les coincidències que sovint es produeixen entre el registre col·loquial i la llengua dels estrats socials baixos i populars, ja que aquests, i més en l'època que ara ens ocupa, s'expressen bàsicament en aquest registre, sense interferències d'altres registres més elevats, que generalment desconeixen. En les fonts documentals consultades hom representa en la gran majoria de casos una varietat lingüística corresponent a les classes populars i, per tant, sense interferència d'altres registres més elevats.

Formen part també del recull alguns mots argòtics inicialment d'àmbit social restringit, sobretot propis de grups marginals (delinqüència, baixos fons). Aquests mots, minoritaris en el conjunt de les nostres fonts, tenen també un caràcter col·loquial, ja que s'utilitzen en contextos informals, i a més alguns han passat a la llengua col·loquial d'àmbit general.

Si bé el registre col·loquial es manifesta prototípicament a través del canal oral, no s'hi limita. També pot estar reflectit o ser imitat en els textos escrits. I és precisament a través dels testimonis documentals que podem aproximar-nos al lèxic col·loquial del passat. En el nostre cas són ben interessants les dades que a aquest respecte proporciona la literatura de vocació popular dels segles XVIII i XIX,² entre la qual destaquem el teatre, els col·loquis, la premsa satírica i els llibrets de falla, sense oblidar, però, la poesia i la prosa popular i festiva.

Entre aquestes fonts abunden els textos conversacionals, dialogats, que representen un dels tipus de discurs més característic de la modalitat col·loquial. No incloem en el corpus els diccionaris dels segles XVIII i XIX, els quals contenen també abundants dades col·loquials, i fins i tot alguns, com el d'Escrig-Llombart (1887) i el de Martí Gadea

(1891), assenyalen explícitament els mots «familiars». Pensem que l'inventari i l'anàlisi d'aquest material mereix un estudi monogràfic, que deixem per a una altra ocasió, ja que augmentaria excessivament el present recull. A més, en el cas dels diccionaris el lector interessat disposa ja del material lexicogràfic inventariat i ordenat alfabèticament, la qual cosa en fa molt més accessible la consulta. En tot cas, fem abundants referències a aquestes obres sempre que ho considerem pertinent per a l'estudi dels mots recollits.

Al segle XVII, a diferència d'altres literatures com la castellana, on es conserva una rica producció picaresca i germanesca, en català, i més concretament en terres valencianes, no abunden tant aquestes fonts, si bé cal comptar amb les aportacions ben destacables del pare Mulet, de Pere Jacint Morlà, d'alguns sermons i col·loquis, així com de poemes de certàmens i acadèmies.

Com el lector podrà comprovar, darrere del lèxic recollit hi ha diversos mecanismes de creació, tant de caràcter semàntic com formal, tendents a conferir al llenguatge un to expressiu i afectiu, i a manifestar les connotacions del parlant. Destaquem la metàfora, la metonímia, la sinècdoque, els processos d'homonimització i d'homosemització i la derivació. Cal afegir-hi els manlleus d'altres llengües, entre les quals destaca el caló, i, per altres motius, el castellà. En el cas dels castellanismes inventariats, hem procurat actuar de forma selectiva, evitant en el recull molts castellanismes crus, i incloent-hi preferentment els préstecs o possibles manlleus castellans que considerem de més interès, bé perquè tenen una certa tradició, o bé per raons formals, estructurals o semàntiques.

Ens hem interessat pel lèxic col·loquial dels segles XVII, XVIII i XIX per diverses raons:

- Perquè tenim pocs estudis sobre el lèxic tradicional, i la llengua en general, d'aquest període, el qual reclama la confecció futura d'un diccionari etimològic.

- Perquè és una etapa de la nostra història lingüística clau per a entendre el nostre lèxic col·loquial actual, el qual en la seua major part es forma en aquests segles. Aquest lèxic de tipus col·loquial i popular té una continuïtat al segle XX i en el moment present, si bé amb una distribució irregular diastràticament, diatòpicament i generacionalment.

- Perquè disposem de bastants testimonis literaris, sobretot dels segles

XVIII i XIX, que imiten la llengua parlada col·loquial, els quals, a pesar del seu interès lingüístic, a penes han estat explotats pels lingüistes i lexicògrafs.

El registre col·loquial és el que presenta un major nombre de diferències interdialectals. Això atorga al nostre recull un valor dialectològic afegit, que el converteix en una contribució al coneixement de la varietat valenciana, el lèxic de la qual presenta més llacunes que el d'altres dialectes en els nostres grans diccionaris històrics (DCVB i DECat).³ A això cal afegir el fet que els pocs diccionaris de lèxic col·loquial i argòtic català, elaborats a més a més des d'una perspectiva sincrònica, dediquen una atenció escassa o nul·la al valencià.

Encara que el valencià és el nostre principal objecte d'estudi, no oblidem de cap manera la perspectiva global de la llengua. De fet, bona part d'aquest cabal lèxic col·loquial es troba igualment en altres dialectes catalans, sobretot en els occidentals, a més dels mots i accepcions que tenen un abast lingüístic general en l'àmbit col·loquial.

L'estudi ens servirà també per ampliar la informació dialectal dels diccionaris, afegint referències valencianes a mots que no hi són catalogats com a tals. Per exemple, *carxofa* en la seua accepció de 'persona fluixa d'enteniment', en el DCVB es registra només al Principat i a les Illes, però no en terres valencianes, on, de fet, també el podem documentar.

Si bé la major part de documentació procedeix del centre del País Valencià, que és, per raons òbvies, on hi hagué una major producció literària, pretenem que estiguen representats els grans subdialectes valencians, i així, s'inclouen en el corpus documental textos procedents de les comarques septentrionals i meridionals del País.

Amb el nostre recull volem contribuir modestament a omplir una llacuna de la lexicografia catalana, on els mots, locucions i accepcions de caràcter col·loquial tenen una representació insuficient, com han reconegut diversos lexicògrafs.

Joan Coromines es planyia sovint de la poca riquesa de fonts històriques de lèxic col·loquial i argòtic català, sobretot per relació amb altres lexicografies, com la castellana o la italiana (cf. Casanova, 2003*b*: 191), i del fet que aquesta mena de mots hagen estat tan poc estudiats entre nosaltres (DECat, IV, 435). Emili Casanova (1998*b*: 66, 78-79; 2003*b*: 189-190) es mostra favorable a la dignificació del lèxic popular, lamenta el desaprofitament de part del lèxic valencià present en la parla quotidiana, des d'Antoni Canals fins a l'actualitat, incloent-hi no únicament els mots patrimonials, sinó també els castellanismes històrics, i cita com un dels problemes als quals s'enfronten els etimòlegs de la llengua catalana la manca de documentació antiga de molts vocables pertanyents «al món col·loquial, populista i expressiu -per exemple a l'argot-, de més difícil documentació». Pep Vila (1990: 59-60), en un treball sobre el lèxic eròtic català, es queixava igualment de les mancances en l'estudi dels termes afectius i col·loquials, sobretot en determinats dialectes:

Voldríem denunciar les mancances que observem en els nostres diccionaris i estudis que no solen recollir la propietat d'un signe lingüístic quan té més d'un significat -en aquest cas una aplicació obscena. D'altres vegades tampoc hi són representats els refranys i els termes escatològics. Tampoc no disposem de suficients diccionaris argòtics, ni en la dialectologia hi ha treballs puntuals sobre els usos d'alguns mots en zones ben determinades.

Per exemple, no hi ha cap estudi sobre les expressions eròtiques en els nostres dialectes.

Els dèficits en el coneixement del nostre lèxic col·loquial tradicional poden provocar errades o males interpretacions en els diccionaris històrics i etimològics. La documentació col·loquial aportada pot contribuir a esvaïr alguns dubtes.

Per exemple, la documentació literària confirma l'existència de *tiramànegues* 'alcavot', qüestionada per Coromines (DECat, VIII, 509), el qual afirmava que amb aquest sentit només és conegut *tiramanguer*. La locució *fer el mondiu* 'fer el beneit, el desentés, per interès o conveniència' era ben coneguda en valencià als segles XVIII i XIX. Tanmateix, el DCVB (VII, 533) la documenta únicament en el diccionari de Martí Gadea (1891), i Coromines (DECat, V, 771), basant-se només en les dades del DCVB, i sense més documentació al seu abast, creu que és un «mot d'existència dubtosa». Sobre la veu *magancés* 'traïdor, hipòcrita', el DCVB recorda que figura en els diccionaris d'Escrig-Llombart i de Martí Gadea, i la considera copiada dels diccionaris castellans, sense tenir en compte la seua presència en la literatura popular valenciana.

I és que sovint el DCVB i el DECat, que a penes buiden documentació literària valenciana dels segles XVIII i XIX, es fonamenten tan sols en les dades dels diccionaris valencians del XIX (bàsicament, Escrig, Escrig-Llombart i Martí Gadea), la qual cosa els fa dubtar, no sempre amb encert, de l'existència real de diversos mots. La documentació literària de l'època, doncs, confirma la realitat de diverses veus i accepcions col·loquials, i permet comprovar com els diccionaris valencians del segle XIX no sempre estan tan desencertats com sovint hom suposa.

A tot això cal afegir els nombrosos mots, accepcions i locucions no enregistrats, no documentats o escassament documentats, o que endarrereixen la data de la documentació més antiga respecte als diccionaris històrics i

etimològics de referència, així com els que no figuren en el DIEC, i que potser en alguns casos caldria plantejar-se una possible vehiculació en el diccionari general de la llengua.

El nostre recull lèxic vol ser també, per concloure, una aportació en l'interés, despertat sobretot en les darreres dècades, a través de la dialectologia filològica i de la sociolingüística històrica, per copsar la llengua parlada col·loquialment en el passat. En aquest sentit, unes de les fonts més riques són, efectivament, els col·loquis i els periòdics satírics (cf. Montoya, 1990).

Ordenem els mots del recull per ordre alfabètic, i estructurem cada article de la manera següent:

1) Mot lema.

2) Descripció gramatical i accepció. Les diverses accepcions, així com les locucions, es troben numerades. Com en altres diccionaris d'argot, normalment s'ofereix un o diversos sinònims a manera de definició, i en els casos en els quals en la llengua estàndard no hi haja un sinònim o tinga associades altres connotacions, es fa una definició enciclopèdica.

3) Exemples documentals de cada accepció, ordenats cronològicament. D'acord amb les característiques històriques del nostre diccionari, les definicions han estat confeccionades a partir de la documentació. Per això, de vegades, si el context documental no és prou aclaridor, bàsicament en el cas dels mots o accepcions no registrats al diccionari, poden sorgir dubtes sobre la interpretació dels mots o locucions, la qual cosa fem constar amb el signe (?) al costat de la definició.

4) Situació en el DCVB, DECat i DIEC, que expressem mitjançant sigles: NR = mot, accepció o locució no registrada; ND = mot, accepció o locució no documentada al DECat o al DCVB; 1a doc. = avança la data de documentació respecte al DCVB o al DECat. Per abreviar, podem ometre el nom dels tres diccionaris, si se

sobreentén. Així, si en una accepció posem, per exemple, «acc. NR al DECat, 1a doc.», s'entén que és la primera documentació respecte al DCVB. Quan són diverses les accepcions o locucions no registrades o no documentades, i aquestes són consecutives en l'article, indiquem aquestes circumstàncies només al final de l'última accepció o locució. Així ho hem fet, per exemple, en *afaitar*.

5) Referència, si s'escau, a altres repertoris lexicogràfics i altres fonts escrites o orals, així com a altres dialectes catalans, i també, si convé, a altres llengües romàniques.

6) Mecanismes i procediments de creació lèxica, si és possible.

Van en negreta els mots lemes que encapçalen cada article, així com les locucions i els números que figuren davant de cada accepció i de cada locució.

Considerem preferent l'arreglada, definició i exemplificació del material, treball que, com hem dit, no s'ha fet fins a hores d'ara. I per això, en els apartats 5 i 6 intentem expressar-nos, si és possible, amb un esperit de síntesi, procurant no repetir dades innecessàries que augmenten excessivament el gruix del repertori i lleven cabuda al major nombre possible d'entrades.

Quan en alguna veu documentem més d'una variant formal, les variants condicionades fonèticament apareixen en la mateixa entrada, en la capçalera de l'article, separades per una barra (/). Si per ordre alfabètic són consecutives, no fem servir entrades diferents, però si no ho són, cada variant figura com a lema en el seu lloc alfabètic, però només una, en general la de major ús o la més normativa, amb l'article corresponent. Les altres remetran a aquesta (→). Per exemple, en *enredrar / endredrar / anderdar*. En alguns lemes i sublemes situem entre parèntesis i en negreta els mots o formes que apareixen en alguns exemples, però no en tots. Així, la locució **parlar (raonar) de l'anguila**, de vegades es construeix amb el

verb *parlar* i altres amb *raonar*, o **tancar el(s) morro(s)** es documenta en singular i en plural.

En els exemples documentals respectem la llengua de l'original, incloenthi la grafia. En canvi, introduïm, d'acord amb la normativa, la regularització ortogràfica en el lema. Regularitzem també en el lema, per la seua freqüència, alguns trets fonètics, com l'apitxament, la pèrdua de la *-d-* intervocàlica i l'ús de *a* per *e* en els segments inicials *em-*, *en-*, *es-* i *eix-*. En aquests casos, quan no es documenta variació formal, per tal d'economitzar espai, introduïm com a lema únic la forma regularitzada. Així, per exemple, la forma *s'ancasaca* es lematitza en *encasacar-se*, i no es crea un altre lema *ancasacar-se*. En els lemes que ofereixen algun dubte ortogràfic situem entre claudàtors la possible forma alternativa. Per exemple, *cage* [o *caje*].

Situem en entrades diferents els homònims dels quals tenim seguretat sobre el seu diferent origen etimològic.

Els diminutius solen figurar en la mateixa entrada que el substantiu o adjectiu del qual són derivats, en la capçalera de l'article, separats per una barra (/). Però si en la documentació consultada es troben amb un semantisme diferent, els situem com a lemes en un article diferent. Per exemple, *bandera*, *bandereta*.

Quan al lema li corresponen diverses accepcions, procurem ordenar-les combinant diferents criteris. En primer lloc, procurem establir un ordenament seguint l'enumeració tradicional de les categories gramaticals: substantiu, adjectiu, pronom, verb, adverbi, interjecció. En els substantius, primer el masculí i després el femení; en els verbs: usos transitius, intransitius i pronominals. Quan figura un ús substantivat d'un verb, col·loquem en primer lloc l'ús com a verb. L'ordre gramatical pot veure's alterat per raons de precedència etimològica. Quan la unitat lèxica pertany a una sola categoria gramatical i no presenta diferències de construcció, com ocorre amb molts substantius i adjectius, amb un criteri lògic, ordenem les

accepcions mantenint una proximitat entre els sememes més relacionats. Procurem situar en primer lloc, quan és possible, l'accepció que, segons les fonts documentals, és més corrent o més general, més estretament relacionada amb el significat etimològic o que documentem abans.

En les unitats fraseològiques hem optat per actuar de forma selectiva, sobretot per no estendre'ns en excés, i perquè el seu recull sistemàtic requeriria un altre treball diferent. Així, s'inclouen locucions, i no enunciats fraseològics o parèmies. És a dir, ens ocupem de les estructures complexes que són equivalents a la paraula o al sintagma, però no a unitats superiors (cf. Ruíz Gurillo, 1997: 71). Els enunciats fraseològics constitueixen actes de parla realitzats per enunciats complets (cf. Corpas, 1997: 51), i segons Coseriu (1986), el seu estudi pertany més aviat a la teoria literària i a la filologia que pròpiament a la lexicologia, o en opinió d'altres autors, es tracta més aviat d'un fenomen cultural que lingüístic en sentit estricte (cf. Corpas, 1997: 134-135).

Incloem, doncs, locucions nominals, adjectives, adverbials, prepositives i verbals. Per a no estendre'ns en excés i perquè pensem que poden formar part d'un diccionari diacrònic més específic dedicat pròpiament als fraseologismes, necessitat que ja vam suggerir en una altra ocasió (Martí, 1997:193), en les locucions aplegades en el present recull introduïm algunes restriccions. Així, no s'hi incorporen les estructures comparatives, incloent-hi les formades amb la fórmula *fet* + substantiu. D'una altra banda, dins de les locucions verbals, que segons Zuluaga (1980: 164-165), poden ser de dos tipus, commutables per lexemes verbals simples o equivalents a un sintagma format pel verb més almenys un altre element, ens limitem a les primeres (per exemple, *apegar els ulls* 'dormir'), i dins del segon tipus generalment incloem només les més simples, aquelles en les quals en la commutació es manté el mateix verb. Així, recollirem, per exemple, *parlar de taravella*

‘parlar irreflexivament’, però no *pagar els plats trencats* ‘patir les conseqüències’.

Les unitats lèxiques pluriverbals van al final de l'article, ordenades alfabèticament. Quan n'hi ha de tipus diferent, primer figuraran les locucions nominals, adjectivals, adverbials i prepositives, i finalment les verbals. Les locucions formades pel substantiu o l'adjectiu del lema sense complements antecedit d'un determinant o d'una preposició precediran en la microestructura de cada entrada les formades pel nom més un complement. En algun article on hi ha moltes locucions (per exemple, *cap*) introduïm un cert criteri nocional, juntament amb l'alfabètic i el gramatical, procurant no separar les locucions relacionades semànticament.

Les locucions són distribuïdes en la macroestructura del vocabulari seguint una regla de prioritats entre les categories gramaticals: substantiu, adjectiu, pronom, verb, adverbi. No obstant això, poden trobar-se en l'entrada corresponent al verb de la locució quan incideixen en idees que expressa també el verb sol. Per exemple, *allargar-se en tot lo fil*, en *allargar*. Quan una unitat pluriverbal conté dos o més mots amb el mateix rang categorial, s'opta com a lema per aquella paraula que és la primera dins de la combinació de mots.

Ens agradaria expressar el nostre agraïment al Servei de Publicacions de la Universitat de València per haver fet possible aquest nou volum de Biblioteca Lingüística Catalana, a Elvira Iñigo, correctora pacient, sagaç i atentíssima, a Francesc Esteve, pels seus suggeriments tècnics, i als professors Antoni Ferrando, Emili Casanova i Jordi Colomina per les seues atentes observacions.

ABREVIATURES

a.: any

acc.: accepció
accs.: accepcions
adj.: adjectiu
ap.: *apud*
B. V.: Biblioteca Valenciana
cf.: compareu
doc.: documentació
f.: substantiu femení
ibid.: *ibidem*
interj.: interjecció
intr.: verb intransitiu
loc.: locució
m.: substantiu masculí
ms.: manuscrit
pl.: plural
prnl.: verb pronominal
pron.: pronom
sing.: singular
s. v.: *sub voce*
tr.: verb transitiu
→.: remet a una altra entrada

1. Desitjaríem poder ampliar en un futur l'abast del present diccionari, amb un *Diccionari del valencià modern i contemporani*, que comprega també el segle XX, elaborat, com aquest, a partir de fonts documentals, i on s'inclouen també les variants formals d'interés.

2. A fi de mantenir la continuïtat en la producció literària d'un mateix autor, preferim incloure també en el nostre corpus les obres publicades al segle XX d'autors que comencen la seua producció al segle XIX.

3. Tenim presents les paraules de Germà Colón (2001:17): «Cal tenir en compte que els texts i documents valencians han estat despullats molt deficientment, puix que la lexicografia científica és obra d'investigadors de les Illes i del Principat».

DICCIONARI HISTÒRIC DEL VALENCIÀ COL·LOQUIAL

A

abadejo, tallar l' loc. 'manar; sobresortir'. «Com a polític és hui / en dia este bon pardal (...) / el qui *talla el abaecho* / en lo partit federal» (Melonar, 73). Loc. NR al DECat ni al DIEC i ND. Martí Gadea dedica un capítol dels seus *Tipos* (apèndix, 136-137) a la locució *tallar l'abaejo o bacallar*. L'inclouen Lacreu (1995: 14), González i Felip (2000: 107) i Luís (2000: 276); en castellà *cortar (o partir) el bacalao id.* (Besses, 1905: 31; Buitrago, 1995: 74; Sanmartín, 1998a: 69; Calles i Bermejo, 2001: 195-196). Metàfora.

abarraganat -ada adj. 'amistançat'. «Està el Santíssim patent, / y el tonto no baixa el cap. / Açò ho faria Lutero? / Ni el més *abarraganat*» (Recitado en duo, 5). Mot NR al DECat ni al DIEC i ND. Cf. *barragana* (Pomares, 1997: 46).

abatollar 1 tr. 'trasbalsar, transformar'. «-No parle, que la constànsia / y el amor tot hu *abatolla*. / -D'amor a soles en l'olla / te notrirà la sustànsia?» (Escalante, I, 105). Acc. NR. **2** prnl. 'atropellar-se, precipitarse; esvalotar-se'. «Mi marido / en seguida *se abatolla*» (Escalante, I, 253), «-Toca, anem-se'n a buscar-la [la dona estimada]. / Fet un chaval, *s'abatolla*» (*id.*, II, 540), «Hui València *s'abatolla* / per vore-ls carros triunfals, / les dansetes, els timbals, / misteris i la degolla» (Ensisam, 58). Acc. NR al DECat, 1a doc. En Lamarca (1839) i Esc. Els diccionaris no el recullen com a pronominal, i no donen compte del matís d'«esvalotar-se, moure cridòria, rebombori», present sobretot en el tercer exemple de 2. Significats metafòrics fonamentats en les idees de 'moviment brusc', 'agitació', 'enrenou', 'caiguda'.

abegot m. 'beneit, ximple, gamarús'. «Ningun *abegot* marmole / d'esta festa, caganiu» (Morlà, 149), «Home, per lleu, vols callar? / En què estàs destre, *abegot*, / si no saps la beabà?» (Rahonament que fan quatre llauradors, 14), «un abadejo / que al bol havia agafat, / del gran sortit que peguí, / hem se caigué de les mans, / y un celestial *abegot* / ya el tenia cautivat, / mes tirí una sarpadota / y el torní a recuperar» (Leon, 1789b: 8). Acc. NR al DIEC i ND al DCVB, 1a doc. En Lamarca (Casanova, 2003a: 172) i Esc. Cf. «més bobo que un *abegot*» (Segura, 1998: 133). Metàfora degradant. L'abegot és un animal que pel seu volum, per la seua incapacitat per a fabricar mel, en el cas de l'abella mascle, i, especialment en el cas del borinot, pel soroll que genera volant, fa la sensació d'ensopiment, de malaptesa, d'inanitat, i d'ací el pas al significat de beneiteria i inèpcia és senzill. També es coneix *abegot* en el sentit de 'persona malfeinera, que no vol treballar' (DCVB).

ablanar (alguna persona) tr. 'seduir, enamorar; moure l'afecte, entendre'. «Va curruquechant a una siñoreta, esplicant-li son amor. Y per a més *ablanar*-la, li pondera les sehues habilitats» (Rahonament entretengut, 1). Acc. NR. Metàfora. Es passa del significat físic del mot a una significació més abstracta, a l'àmbit dels sentiments. Cf. *ablanir* 'suavitzar, mitigar, fer minvar la violència d'un mal, d'una passió o afecte' i 'apaivagar, posar en calma' (DCVB, I, 38; DIEC; Salvador, 1943: 243).

abogat 1 abogat de cuina loc. 'persona que, sense títol d'advocat, és aficionada a pledejar i a inquirir assumptes d'altri, sense necessitat; batxiller'. Són «mestres en l'art de donar parers i pleitejar» (*Tipos*, 5-6). Figura en Esc., EscLI. i MGad. Un significat bastant similar tenen les expressions *advocat de secà*, *advocat de marge*, *advocat de cap de marge* i *advocat de peu de marge* (DCVB, II, 223); a Canals *advocat de pardalets* 'advocat dolent o que no ha arribat a acabar la carrera' (Sancho Cremades,

1995: 150). L'humor, la ironia i l'efectivitat de l'expressió es fonamenta en la contraposició entre dos mots d'àmbits semàntics ben diferenciats: el legal i professional i, en el nostre cas, el domèstic. **2 abogat de quícara** loc. 'advocat de poques lletres'. «*Dotor de secà (...); que dicho título se aplique en tono despreciativo al letrado de pocas letras, o como tambien se dicen an algunos pueblos valencianos, abogat de quícara*» (Las Provincias. Almanaque, 1887: 191). Metàfora degradant. La *quíquera* és un objecte domèstic i humil. Locs. NR.

abordar (una dona) tr. 'mantenir-hi relacions sexuals'. «Digué Inés a son germà, / qu'era soldat de marina: / "Anit me dia Agostina / si li amostraràs l'armà" / "Di-li no j'a inconvenient, / però s'haurà de aguardar / a que la puga *abordar*, / tan pronte com s'alse el vent"» (Niu, 129). Acc. NR. Aquesta mena de metàfores bèl·liques són usals en aquest camp conceptual. Cf. *atacar*, *embocar* o *enfonsar el sabre*, *netejar el fusell* o *l'arma id.* (Verdaguer, 1999: 207-217). → *armada*.

abuelassa f. 'sogra'. «l'*abuelasa* dóna els plans, / la filla els posa per obra / y el marit té que pagar» (El fadrí, 100). Mot NR. Als Serrans *agüelo*, -a 'suegro, -egra' (Llatas, 1959: I, 94), també a Oriola (Guillén, 1974: 239). Aplicat pejorativament a la sogra, de la qual es destaca maliciosament la seua vellesa.

abur / agur / aür interj. 'adéu, a reveure'. «y dient ya vaig per ella, *aür!*, girà la grupa y se n'anà a carrera uberta a buscar-la» (Rondalla, 20), «de tots em despedixc. / Pués, ea, *abur*, y a mandar» (Nova y gustosa notícia, 4), «Si ix en mal, media vuelta y *agur* España» (El Mole, 1837: I, 20). *abur*: mot NR al DIEC ni al DECat, 1a doc. Segurament en català ha penetrat per mediació del castellà. Les variants *agur* i *aür* no consten en els diccionaris de referència.

acabussó, pegar un loc. 'desaparéixer; amagar-se (algú)'. «Ell quan vol es despereix, / mai entendré ses revoltes; / si

pega un acabussó, / no hi ha escurapou que el trobe» (Morlà, 173). Loc. NR. Metàfora. Quan algú es capbussa en l'aigua d'alguna manera desapareix de la vista dels qui estan fora de l'aigua.

acarregar (algú) prnl. 'casar-s'hi'. «Pos no faltaba atra cosa / que chica tan guapa y rica / *se l'acarrechara* Sento, / tenint yo un fill que l'astima» (Millàs, 1871: 5). Acc. NR. Metàfora.

accihomo / accihome → *eccihomo*.

acollonar tr. 'atemorir; acovardir'. «Con que vostés lo que volen és *acollonar-me?* Vorem, pués, qui és l'*acollonat...*» (Ensisam, 252), «Que no per ser l'atre rich, poderós o monarca, l'ha de *acollonar* a un en tota la rahó del món» (Tipos, 406). ND. En Esc., en Pomares (1997: 17); en castellà *acojonar* (Sanmartín, 1998a: 13-14); en francès *couillon, -onne* 'se disait d'un individu peureux' (Colin, Mével, 1990: 167). Metàfora. El prefix privatiu *a-* indica manca dels òrgans sexuals masculins, considerats popularment com a símbols de força i vigor, i, consegüentment, l'absència d'aquests és senyal de covardia.

acomodar intr. i prnl. 'casar(-se), esposar'. «Desacomodat me trobe. / La que em vulla *acomodar* / faça'm de l'ull» (Romeu, 1979: 185), «un auditori real / de fadrins y de fadrines / que estan per a *acomodar*» (Martí, 1997: 341), «qui vol en mi *acomodar-se?*» (*ibid.*, 247), «la volien / sos pares *acomodar* / en un fadrí que tinguera / a lo manco un bon pasar» (Branchat, 121). Acc. NR al DIEC, 1a doc. També en aragonés *acomodarse* 'casarse' i *acomodo* 'casamiento en el sentido de si es conveniente, ventajoso o no' (Pardo Asso, 1938: 16). Restricció semàntica del significat del verb.

acomodo / comodo 1 m. 'marit'. «buscantli yo un *comodo* que ens sabria a tots de perles» (Rondalla, 194), «La incomoda un campaner / cuant encomensa a tocar, / y com patix de migraña (...), / no volguera eixe *acomodo*»

(La foquenera, 7). Mot NR al DIEC, acc. NR al DCVB; 1a doc. **2** m. 'pretendent, festejant'. «Pués del modo / que li u diu, pot contestar / que eu vingué tart a pensar [casarse amb ella], / perquè tinc atre *acomodo*» (Colom, 1874a: 8). Acc. NR. Amb la *o* oberta, com assenyala gràficament Colom.

acoquinar tr. i prnl. 'acovardir(-se), (fer) perdre el coratge'. «Estic pensant, Pelegrí, / que la pobra Catalina / deu estar de tu hasta así, / però ella no *se acoquina* / perquè a alborotar te guaña» (Escalante, 1855: 11), «Vosté de poc *se acoquina*» (*id.*, I, 98), «fent-se la boca gran de contar per ahonsevol que les *havia acoquinaes*» (Ensisam, 252). 1a doc. respecte al DCVB. Derivat de *coquí* 'murri', 'covard, roí', possible gal·licisme (cf. DECat, II, 911).

adam / **adan** **1** m. 'persona desastrada, desordenada, bruta, que posa poc esment de la polidesa i la cura personal'. «Viu que s'anaba acostant / hacia el campo de batalla / un seguet fet un *adan*» (Civera, 1820: 61), «-En la chaqueta / vosté no ha vist que li falten / tres botons? / (...) -No sap que sóc yo un *adan*?» (Escalante, I, 440), «...que també ni hi a atres [dones] que s pixon damunt y no s'heu senten, de cofafes, bledes y arreu en totes les sehues coses. És veritat que les dones, y sobretot les jóvens, s'han espavilat prou, y ya no són tan *adans* com en temps arrere» (Tipos, 303). Mot NR al DECat, acc. NR al DCVB. Cf. *fet un adam* 'mal arreglat' (Raspall, Martí, 1994: 129), *va com un adan* 'brut' (Quintana, 1976-80: 103); *anar fet / paréixer un adan* 'descurat en el vestir, brut' (Moret, 1996: 60); també en castellà (cf. Sanmartín, 1998a: 15-16; Besses, 1905: 18; Luque *et al.*, 2000: 22; Carbonell Basset, 2000: 9). Deonomàstic fonamentat en la imatge habitual d'Adam com a home nu, o vestit només amb unes pells després de ser expulsat del Paradís. També s'aplica, per extensió, a les dones desendregades. **2** m. 'home nu'. «Van en punt de les dotse a péndrer el bañ, tal conforme ses mares els van parir. Allí es posen,

adans desgalichats, sinse tindre vergonya de les mateixes ones, que són femelles y que denoten el seu rubor tirant esguits a dreta y esquerra» (Llombart, 1877: 122). Per referència a la nuesa del primer home, associada al desendreç personal. **3** m. 'home feliç, afortunat'. «-Yo ací tinguí el paraiso / ficat en les borumballes: / Yo era un *adan*... (lamentant-se) / -I encà hu eres (burlant-se)» (Palanca, 1872a: 15). Accs. NR (2, 3). Hom juga amb el doble sentit del mot, el pejoratiu, que hem vist en la primera accepció, i el positiu ('home feliç, afortunat'). Adam es pot considerar paradigma de l'home feliç i benaurat, abans de l'expulsió del Paradís. **4 fer lo Adam** loc. 'copular (l'home)'. «perquè dona Estefania / (...) de nit en casa / entra mussols. / De dia sols / lo barber i lo doctor, / lo sastre i procurador, / lo cosí i el confessor. / I en la seua rajoleta / tots jug[u]en a la xaldeta [jaldeta], / (...) i, *fent* tots *lo Adam* de la tal Eva, / vol donar-nos a entendre que s'eleva» (Morlà, 143). Loc. NR. Hom focalitza el paper d'Adam i d'Eva com a primer home i primera dona respectivament.

adobar tr. 'fastiguejar, fer la guitza'. «-Porten un marech les festes... / -Y pa postres, la venguda / de la siñoreta acaba / de *adobamos*» (Escalante i Feo, 1905: 370). Acc. NR. Metàfora irònica.

afaitagats m. 'mal barber'. «Vosté a mi, so *afaitagats*?» (Escalante, *ap.* Sirera, 1995: 310). Mot NR. Cf. *afaitagossos* 'barber dolent, que afaita molt malament' (DCVB, I, 229). Metàfores despectives.

afaitar 1 tr. i intr. 'furtar, robar; llevar diners o alguna cosa de valor'. «No ham estat ben divertits / en òperes, en tragèdies, / en títaros y arlequins / (...), marmotes y bons vestits, / *afaitant*-nos els quincets» (En obsequi, 5), «el Tort *afaytà* a l'hu, / yo a l'atre vaig despullar, / y un grapat de pelucons / vàrem als dos encontrar» (Civera, 1813a: 2-3), «Hu del que yo em resele / que m'*afaità* un mocador» (Un pillo, 67). Acc. NR al DECat i ND al DCVB. Cf. *afaitar*

‘guanyar els diners d’un altre’ (Sánchez *et al.*, 1991: 12), *afaitar a u lo que té* (Alberola, 1928: 4). Igualment *fer la barba* ‘tallar-la, afaitarla’ i figuradament ‘robar’ (Raspall, Martí, 1994: 319). **2** tr. ‘guanyar diners en el joc’. «Lo que seria bo, / perquè s’assente el dinar, / juar unes guinoletes (...). / Com los *afaitava* els quartos, / ja s’anaven entregant» (Martí, 1996: 337). **3** tr. i intr. ‘apunyalar; matar’. «-Tu no *afaites*? / -Mira así (li amostra també un puñal) / (...) -Y a qui peguem? / -Lo qu·és hui, / la caritat per a tots (fent señal de pegar una puñalà)» (Boix, 1861a: 14), «Me disfrase de sereno, / vaig al fransés... y l’*afaites*» (Roig, 1884b: 38). **4** tr. ‘destruir, anihilar’. «Quant va saber per lo clar / que·ls traydors que·l feren vindre / ya estaben en lo fosar, / y el canó de a vint-i-quatre / dos rechimens li *afaytà*...» (Rafelo de Picasent, 2). **5** tr. ‘menjar’. «se li planta en casa el tal D. N. en punt de michdia, hora en què en los pobles tot lo món procura aventar-se les mosques de damunt, y anar *afaitant* l’olla en tota pau y armonia» (Sueco, 86). Accs. NR (2-5). A Anna *afaitar* ‘comerse una cosa’ (Martí, Aparicio, 1989: 13). Usos metafòrics. Per similitud amb l’acció de ‘raure’, ‘llevar el pèl’, *afaitar* s’utilitza de forma humorística, aplicat a altres activitats on es fa desaparéixer o s’elimina quelcom (els béns, el menjar, la vida...).

afanar tr. ‘furtar, robar’. «Eu! Ya no me queden figues (...) / Pos avans que ningú em vecha, / *afanaré* les que puga, / que la fam ya m’atormenta» (Ovara, 1879a: 22). 1a doc. En Pomares (1997: 18); en castellà (Besses, 1905: 18; Seco, 1970: 273-274; Alonso Hernández, 1977: 11-12; León, 1996: 36; Sanmartín, 1998a: 17; Carbonell Basset, 2000: 10; Ruíz, 2001: 19). Del sentit de ‘treballar, guanyar treballant’ el verb *afanar* / *afanyar* ha passat a designar col·loquialment l’acció de ‘furtar, aconseguir il·lícitament’. Per als lladres, que inverteixen el sistema de valors socials establert d’acord amb els seus interessos, la seua activitat delictiva és un treball com un altre.

afaram **1** m. 'persona molt lletja, d'aspecte repel·lent'. «Luego, yo no só *afaram*; / luego yo só polidet, / y no só leig com Maciana» (Brown, Escartí, 1990: 95). **2** m. 'persona d'aspecte ferotge, bestial'. «Què tinch de traure yo que siga un poch baixet, si per gich pilar no cau la casa? Els hòmens no s'han de medir a vares, sinó a pams. Yo no bullch badulaques ni *afarams* al meu costat, que més m'estime poch y bo que molt y ruín» (Rondalla, 25), «Un home vach vore entrar / embosat hasta les selles. / Y cuant se desembosà, / li vach veure un furgadens / de Albasete, / així tan llarc (...) / Y, acostan-se, li digué: / "So Currita, ¿cómo estás?", / perquè Socorro li dien / a l'ama de este *afaram*» (Martí, 1997: 306). **3** m. 'gent bestial, sense escrúpols'. «Ay, *afarams*! / Váyanse muy noramala, / que se n'an de recordar!, / pués se atrevixen, canalla, / a un sacerdot maltratar» (Martí, 1997: 330), «Quant serà el dia que lliures / es vorem dels *afarams*!» (Lliseniado Tarròs, 6), «Ay *afarams*! / Ay manada de bandidos! / Ay lladres més consumats! / Estos eren els amics / que nos venien de pau!» (Civera, 1813a: 3). En els dos primers exemples, aplicat als enemics francesos durant la Guerra del Francès. **4** m. 'persona ignorant, nècia'. «-Y qui els tocava [els instruments]? / -*Afaram*, / si vingueren tants de músics / de Sant Felip, de Alacant, / de Alcira y de Ontinent» (Gori, llaurador de Burjasot, 7). Mot NR al DIEC, accs. NR (1-4). **5 fer l'afaram** loc. 'fer bestieses, comportar-se irracionalment, sense judici'. «Lasereta del cabró!, / que tu en qui et pretens casar? / Tu em vols a mi o al rosí? / No vaches *fent l'afaram*» (Ros, s. a.², 6). Loc. NR. Variant formal de *feram*. Originàriament sembla tenir gènere femení, si bé en els exemples de més amunt, quan es pot discernir el gènere d'*afaram*, és masculí. Del sentit inicial de 'conjunt de feres' i d'animal salvatge o danyós', el mot passa a designar metafòricament les persones amb un comportament o un aspecte equiparable al dels animals salvatges.

afaramàs m. 'persona sense judici, sense escrúpols'. «Què sap la mala ventura / per a que este *afaramàs* / s' enamorara del frare?» (Martí, 1996: 108). NR. Derivat d'*afaram* amb el sufix aspectiu *-às*, de caràcter despectiu i emfasitzador. Notem el manteniment del gènere masculí, com en *afaram*, a pesar que és aplicat a una dona, la qual cosa no deixa de contribuir a la connotació degradant de la metàfora.

afinar prnl. 'anar-se'n, marxar'. «Vach a enrollar-me un sigarro / y *m'afine* en seguideta, / que hui és gran dia» (Arnal, 1877: 9), «-El prínsip la solisita, / y francament, tio Nàsio, / si ell torna, vosté *s'afina*. / -Com se entiende! Si me feren / vostés tan llecha partida!...» (Escalante, III, 72), «Estàs ya solt. Ara *afina't* / sense chistar, o baix terra / te colgue a la acció més mínima» (*ibid.*, 218). Acc. NR. En EscLI. és qualificat de vulgar. Pel sentit i la forma sembla un derivat del substantiu *fi* 'acabament, final' ('posar fi a l'estada, anar-se'n'). Cf. *afinar* 'consumar, acabar, dur a la fi', i 'morir, acabar-se' (DCVB, I, 252-253). Aplicat als diners: «dinės (...), tots *me s'han afinat!*» (Gregori, 1900: 19). La relació metafòrica entre *acabar*, *morir* i *anar-se'n*, *marxar* és lògica i coneguda (cf. Seco, 1970: 134).

afluixa! interj. «-Yo li pegue un tir. / -*Afluixa!*» (Palanca, 1925: 29). Acc. NR. Expressa sorpresa, admiració.

afluixada f. 'imposició econòmica, pagament obligatori'. «Tots ixqueren a vore qui era, y qui es pensen vostés que seria a aquell hora? Un menistre del tribunal en un ofisi a la redacció intimant la *afluixada* dels trenta mil, u la parada del *Mole*» (El Mole, 1837: I, 314). Acc. NR.

afluixar 1 tr. i intr. 'pagar, donar o deixar diners'. «Si han de pagar algo, [diuen] *afluixa*» (Leon, 1787b: III, 3), «En cinc duros drets u torts / que els *afluixares* allí, / ya seguies ton camí» (Clérigues: 1820: 3), «-Quina és la condició *sine qua non* [per a ser periodista]? -Depositare trenta mil reals en el banc de San Fernando (...). -De modo y manera que (...) seran periodistas en regla si

afluixen» (El Mole, 1837: I, 217), «Els fumaors / de lo puro *afluixar* solen / tal qual gratificasió» (Un pillo, 25). Acc. NR al DECat i ND. Cf. les expressions *afluixar la mosca* (*la bossa, els cordons, l'armilla o lo bolsillo*) (Pomares, 1997: 19; DCVB, I, 259; Raspall, Martí, 1994: 213; MGad.). En el seu origen aquest ús d'*afluixar* deu tenir relació amb l'acció de descordar, d'afluixar, la bossa on es guardaven els diners, com mostra la cita següent: «Tòfol la bolsa *afluixà* / y els pinos de ella tragué / per a pagar l'almorsar» (Martí, 1997: 305), «per a fer-li *afluixar* els lligams de l'apretada bossa» (Pasqual Tirado, 1974: 57). El DCVB i Sanmartín (1998: 18) veuen en l'acció d'*afluixar diners* una acció sempre forçada o feta a desgana, però sembla no ser així en tots els casos, i que el pagament també pot fer-se de bona gana, com a agraïment per una acció rebuda, com en el darrer dels exemples transcrits més amunt. **2** tr. i prnl. 'deixar anar una ventositat'. «Y en asò, tornà a *afluixar* / un·atra llima més grossa» (Martí, 1997: 345), «soltant rots i *afluixant* flatos» (Martí, 1996: 100), «Així que chafà els polvos, / el vicari *s'afluixà* / una bomba tan terrible / que la casa tremolà» (Martí, 1997: 347). Acc. NR al DECat ni al DIEC i ND. En el DCVB es recull només a Catalunya i com a reflexiu. **3** tr. 'pegar un colp (a algú)'. «-A vore, guapo. / -T'*afluixe* un lapo. / -Ya pots pegar» (Milacres, 203). **4** tr. 'disparar'. «Ahí té vosté la orde per a que els periodistes *afluixen* chano chano trenta mil reals, que a molts és lo mateix que si els *afluixaren* quatre tirs» (El Mole, 1837: I, 331), «Si et fan una mala feta, / no digues res a ningú. / *Afluixalos* l'escopeta» (Ensisam, 203). **5** tr. 'dir'. «Hi a allí deputat que *afluixa* / tan pronte un no com un sí» (Castillo, 1870: 6). Accs. NR (3, 4, 5). Aquestes accepcions segurament tenen a veure amb l'acció de relaxar (afluixar) la tensió, la tibantor, que suposa contenir l'acció de colpejar algú que resulta enutjós, de disparar un arma de foc, de retenir una

ventositat o de contenir la paraula. També s'aplica a l'acció de deixar anar renecs (Pomares, 1997: 19).

aforragaites m. i f. 'persona avariciosa, gasiva'. «Temporal. -Yo me obliguí a mantindre a cost y costes a una ninfa de quince a veinte, la veritat. (...). Parranda: -Ellas te darán el pago. Charpeta: -La perdició nostra són tots eixos embelecós. Bufalampolla: -Majaeros, en un joc de mans ben fet cada semana sobra per a mantindre eixes ninyeries. Temporal: -Sagrat, asò és home, y no vosatros, *aforragaytes*, que sempre os giteu a fosques» (Leon, 1787c: 5). Mot NR al DECat ni al DIEC; acc. NR. Pomares (1997: 175) arreplega *gaita* 'diners', 'cartera, moneder'; també en l'argot castellà *gaita* 'cartera' (León, 1996: 90). Vinyoles (1978: 94) documenta *gaita* l'any 1914, amb un sentit poc definit, sobre el qual pensa que «podria significar carta de jugar, a través de la idea de so, relacionada sempre en argot amb els diners». També en la germania castellana *gaita* 'baraja de cartes', «a cuyo son todos bailan», i 'dinero que el jugador paga al dueño del garito y a los mirones' (Chamorro, 2002: 421; Hernández, Sanz, 2002: 230-231). A Cardona i Solsona *gaita* 'persona avara' (DCVB, VI, 123). Si bé Coromines (DECat, IV, 267) dubtava d'aquesta interpretació perquè no veia la relació entre la cornamusa i la persona gasiva, la connexió és possible a través de les accepcions pecuniàries.

afufar / aufar / fofar / fufar 1 intr. i prnl. 'anar-se'n, fugir'. «Per això s'ausenta Cento... / Mira si fa bé d'*aufar-se*» (Leon, 1811: 6), «-Pos entonces, lo millor / és que *fofe* de ma casa. / -Se n'anirem, tio gañat» (Mentres pasa, 15), «-A hon estan els que cridaben / per els atres pretenents? / (...) -*Se fufaren*. Y a mi què?» (Boix, 1861a: 24), «Però, Señor, què serà / que tots d'así *s'afufaren* / y en silenci se n'anaren?...» (Milacres, 299). *aufar-se*: mot NR; *afufar*: mot NR al DCVB ni al DIEC i ND; *fofar*, *fufar-se*: mots NR al DIEC, acc. NR al DECat i ND. Reig (1999: 348) recull a Alcoi amb aquest sentit *fofar*, d'ús habitual fa trenta o